
CHP VE KEMALİZM: Bir *Sine Qua Non* Hâli

H. Emrah BERİŞ*

Malûmu ilâm kabilinden bir iddia, daha doğrusu bir tespit ile başlayalım: Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) için Kemalizm her açıdan, yani gerek parti politikalarını belirleyen ideolojik dilin kuruluşunda gerekse bu politikaların uygulanmasında merkezî bir yere sahiptir. Bu savımızı destekleyecek en güçlü kanıtları, iki farklı bağlamda, hem CHP'nin kullandığı siyasal argümanlarda hem de CHP'ye karşı geliştirilen eleştirel değerlendirmelerde görebiliriz. En baştan şunu ortaya koymak gerekir: CHP, neredeyse tüm tarihi boyunca "Atatürk'ün Partisi" sıfatına dayanarak seçmenlerden oy istemiştir ki bu durum, kaçınılmaz olarak, Parti'nin kullandığı siyasal dilin temel unsurlarını, "Atatürk'ün görüşlerinin sistemleştirilmesi" anlamında Kemalizme dayandırması sonucunu doğurur. Hatta Parti, çoğunlukla bunun daha da ötesine geçerek Kemalizmin siyasal pratikler içinde en doğru uygulamasının CHP tarafından hayata geçirilebileceğini savunmuştur. Diğer taraftan CHP'ye hem soldan ve hem de sağdan gelen eleştiriler, çoğunlukla, Parti'nin Kemalizme sahip çıkmasından ve politikalarını bu ideolojiye göre şekillendirmesinden değil, bu ideolojiyi yanlış yorumladığı yönündeki iddialardan kaynaklanır. Örneğin Kemalizmin Türk solu içinde geniş bir kesimden teveccüh bulması, solun CHP'nin

* Dr., Gazi Üniversitesi., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü

evrensel anlamda bir sol dile sahip olmadığına yönelik eleştirilerde bulunmak yerine Parti'nin Kemalizm anlayışına karşı çıkılmasını beraberinde getirir. Türk Sağı ise Kemalizmin temel yörüngelerine ya da CHP'nin Kemalist kimliğine muhalefet etmek yerine bu ideolojinin CHP tarafından "sol" bakış açısıyla yorumlanmasına karşı çıkar. Tüm bunların gösterdiği gibi CHP için Kemalizm *sine qua non* [olmazsa olmaz] bir ideoloji hâlini almıştır. Nitekim CHP, Tek-Parti yıllarından başlamak üzere "Kemalizm yolu"ndan ayrılmayacağını programlarında özellikle belirtmiştir; ancak aynı süreçte söz konusu ideolojinin inşası da CHP'ye düşmektedir.¹

CHP, en baştan beri Kemalizmi yeni ve özgün bir siyasal ideoloji olarak kurgulamak niyetindedir. Bu nedenle ilk dönem ideologlarının metinlerinde ülkelerin siyasal yönetimlerinin kendine münhasır koşullarda şekillendiğinin, Kemalizmin de bağımsızlık savaşı veren ülkenin muasırlaşma ihtiyacından doğduğunun altı özenle çizilir.² Diğer taraftan bu özgünlük iddiası, gerçekte Kemalizmin diğer ideoloji veya fikir hareketlerinden etkilenmediği anlamına gelmez. Örneğin '30'larda iyice belirginleşen "şeflik" olgusu, dönemdeki faşist rejimlerden özellikle de İtalya'dan mülhemdir. Ancak muhtemelen İkinci Dünya Savaşı'nın kopmasının ardından izlenmeye çalışılan tarafsızlık politikası bu ilhamın açıkça ifade edilmesini engellemiştir.

CHP'nin "Atatürk'ün partisi" olduğu yönündeki iddialar, yalnızca daha en başta, Partinin nüvesini oluşturan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu (A-RMHG) Atatürk tarafından oluşturulduğu için doğru değildir; aynı zamanda başka bir gerçeğe daha işaret eder. Bu tür bir grubun oluşturulma nedeni, Birinci Meclis içindeki heterojen yapıya karşı Mustafa Kemal Paşa'nın kendi taleplerini daha kolay uygulamaya sokmasına yardımcı olacak nispeten türdeş bir kitle oluşturma arzusudur. Birinci BMM'de Başkanlık önerilerinin uzun müzakerelerle ele alınmasına, bazen değiştirilerek kabulüne bazense reddine neden olan demokratik atmosfer, Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın ihtiyaç duyduğu kararların daha hızlı çıkmasını sağlayacak, bu amaçla

¹ Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 3: *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve Altı Ok*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1995, s. 20-21.

² Örneğin Edirne Milletvekili Şeref Aykut, "Türk Devrimini son asırların değişikliklerini hazırlayan fikirlerle ve daha sonra yürüten, göğdelenen rasyonel, Sosyolojik, Markist, Faşist rejim ve ideolojiler ile izaha çalışmak da fazla bir iş olur. Kamalizm bunların üstünde yalnız yaşamak dinini aşıl原因 ve bütün prensiplerini ekonomik temeller üzerine kuran bir *dindir*." diyecektir. Bkz. Şeref Aykut, *Kamalizm*, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul, 1936, s. 3 (vurgu benim).

bir "parti disiplini" içinde hareket edecek vekilleri aynı grup içinde toplamasına yol açmıştır.³ Yani A-RMHG, en baştan beri varlığını kurucusu Mustafa Kemal'in kendi görüşleri doğrultusunda hareket edecek, muhalif seslerden arınmış bir grup oluşturma arayışına borçludur.⁴ Gerçekten de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kurulmasıyla, Meclis çoğunluğu Atatürk'ün denetim alanı içine girmiştir.⁵ Ancak bu grubun mutlak anlamda türdeş ve her açıdan birlikte hareket eden bir kitleyi teşkil etmediğini de belirtmek gerekir.⁶ Bunun yanında Meclis içindeki müstakil bir gruptan partileşmeye giden süreç, aynı zamanda tedricen muhaliflerin tasfiyesini ve Atatürk'ün tek güç merkezi olarak belirmesini beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla daha en başta CHP'nin varolma gerekçesi, Atatürk'ün fikirlerinin siyasal düzleme aktarılmasını sağlayacak bir araç olmasıdır.

Parti'nin Kemalist karakterini etkileyen önemli bir diğer gelişme de İkinci BMM'de 1924 yılının sonunda muhalif vekillerin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) çatısı altında toplanmalarıdır. TCF, Mustafa Kemal yandaşları ile muhalifleri arasındaki ayrımı ortaya koyan bir mihenk taşı işlevi görür; muhaliflerin dışarıda kalmasıyla CHP tam olarak Atatürk'ün fikirlerinin seslendirildiği bir görünüm kazanır.⁷ Bu iki partili yapılanmada TCF farklı ideoloji ve inançlara mensup isimleri barındırır, bu yüzüyle heterojen bir nitelik gösterir. Adı geçen Parti'nin mensuplarını bir araya getiren ortak payda, rejimin otoriter bir temayül kazanmasından duyulan rahatsızlıktır. Başka bir bakış açısından yaklaşıldığında ise TCF'nin doğuşunu sağlayan temel itki olarak Parti lider kadrosunun Cumhuriyetin iktidar kliğinin dışında kalmaları gösterilebilir. Oysa Atatürk'ün girişimlerinin ardından CHP oldukça türdeş bir yapıya doğru gider. Bu süreçte Parti'ye Atatürk tam anlamıyla damgasını vurur ve tasarladığı reformların uygulamaya geçmesinde, çok sınırlı ve çoğunlukla bireysel muhalefet girişimleri dışında, liderine bağlılık gösteren Parti grubundan önemli ölçüde yararlanır. Böylece CHP bir anlamda belirli bir misyonun yürütülmesiyle görevlendirilmiş hâle gelir; rejimin muasırlaşma hedefini uygulamaya sokacak temel aygıt

³ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, 9. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s. 232.

⁴ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1995, s. 217.

⁵ Demirel, *a.g.e.*, s. 229.

⁶ Mete Tunçay, *T. C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı-Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 42-43.

⁷ Bu konuda bkz. Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağalı Güven, Bağlam Yay., İstanbul, 1992, özellikle s. 73-95.

işlevini üstlenir. Bu nedendir ki, çok partili hayata geçişe dek CHP geniş kesimleri peşinden sürükleyecek bir kitle partisi olma yönünde çaba harcamaz; yönetimi ve kontrolü dar bir elit grubun elinde bulunan bir "kadro partisi" görünümünü çizer.⁸

Öte yandan Parti'nin taşıdığı merkezîyetçi-bürokratik eğilimler, Parti teşkilatının kritik kararların alınması sürecinden uzak tutulmasına neden olur. Buna karşılık teşkilatlar, aşağıda değineceğimiz gibi, her bakımdan kendilerine güvenilen Batılılaşma yanlı bürokratlara emanet edilmiştir ve bunlar kendi bölgelerinde rejimin genel politikalarıyla bağdaşır bir çizgide kalmak koşuluyla rahat hareket edebilme imkânına kavuşurlar. Örneğin bugün hâlâ devam eden illerin "yetki genişliği" esasına göre yönetilmesi ilkesi ve bu bağlamda valilerin önemli yetkilere sahip olması 1930'larda yaşanan bu tür gelişmelerin ürünüdür.

Partinin kitleleşme ihtiyacı duymaması, dönemde hâkim olan "otoriter modernleşme" anlayışı gereği tasarlanan reformların uygulamaya geçirilmesi amacıyla zorlayıcı yöntemler kullanılmasıyla bağlantılıdır.⁹ Bu süreçte bir siyasal parti olarak CHP'ye düşen görev, halk kitlelerini desteklerini almak üzere siyasal açıdan mobilize etmeye çalışmak değil, muhalif seslere aldırmaksızın reformların ivedilikle uygulanmasını sağlamaktır. Dönemde siyasal rekabetin bulunmamasının CHP için yarattığı en olumsuz etki, Parti'nin politikalarını gözden geçirmesini sağlayacak demokratik denetim mekanizmalarından yoksun kalmasıdır. Bu nedenle CHP, Jacoben bir tavırla kendi izlediği politikaları ülke ve toplum için "en doğru" ve "en yararlı" görme yanlılığına düşer; bu açıdan izlenen politikaların revizyonu tabandan gelen baskıyla olmaz; doğrudan Parti liderliğinin inisiyatifinde gelişir. Duverger'in Tek-Parti CHP'sine yönelik "vesayetçi" nitelemesi bu minval üzere bir anlam taşır.¹⁰ CHP, kendisine "ergin olmayan" bir toplumun özellikle sosyo-kültürel açıdan gelişmesini sağlayacak bir "vasi" rolünü biçmiştir. Bu nedenle, kendisini toplumun istek ve beklentilerine duyarlı olmak zorunda hissetmeyecektir. Ancak Duverger'in genel yaklaşımının aksine belirtilen vesayetçiliğin son kertede ülkeyi demokratik bir yönetim tarzına götürmeyi hedeflediği yönünde bir çıkarsama yapmak çok da mümkün görünmemektedir. Türkiye'nin çok partili demokrasiye "devrim" gibi zorlayıcı bir yöntem olmaksızın CHP

⁸ Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, çev. Nalan Soyarı, Doğubay Yay., Ankara, 2006, s. 131.

⁹ Mete Tunçay, "İkna (İnandırma) Yerine Tecebbür (Zorlama)", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2002, ss. 92-6

¹⁰ Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, çev. Ergun Özbudun, 3. Basım, Bilgi Yay., Ankara, 1986, s. 359.

iktidarının inisiyatifinde geçmesi ilk bakışta vesayetçi tezlerin doğru olduğu gibi bir izlenim yaratır. Ancak Tek-Parti iktidarını siyasal zemini rekabete açmaya iten başka dinamiklerin de olduğu göz önünde alındığında ilk tez geçerliliğini yitirir. Zira Tek-Parti dönemi, İkinci Dünya Savaşından sonra dış etkenlerin de etkisiyle çok partili hayata geçilmesine dek demokratikleşme yoluna girilmesini değil, mevcut iktidar yapılanmasının kurumsallaşmasını ve süreğenleşmesini hedefler.¹¹ Nitekim 1930'da güdümlü bir muhalefet girişimi olarak tebarüz eden Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kısa zamanda umulanın çok üzerinde bir başarı kazanması, gelen örtülü baskılar sonucu kendini feshetmesine neden olacaktır.¹² Bu deneyim aynı zamanda CHP ile Atatürk arasındaki vazgeçilemez ilişkiyi gösteren bir başka örnek olarak da görülebilir. Zira SCF kurucularına en başta, cumhurbaşkanı sıfatıyla tarafsız kalacağına güvencesini veren Atatürk izleyen süreçte fikrini değiştirerek aktif şekilde CHP'yi desteklemiş; hatta SCF'nin iktidara muhalefet adına gerçekleştirdiği kimi eylemlerin doğrudan kendisini ve devrimleri hedef aldığını düşünmüştür. Devlet ile CHP arasındaki özdeşlik ilişkisi de bu kısa demokrasiye geçiş girişiminin başarısızlığından sonra hız kazanacak ve bu model adeta alternatifsiz olarak görülecektir.

Parti'nin üstlendiği modernleştirici rol, kendisiyle aynı işlevi yüklenen bürokrasiyle CHP arasında organik bir bağ yaratacaktır. Söz konusu bağ, 1935 yılında düzenlenen Parti Kurultayında valilerin aynı zamanda CHP il başkanı, kaymakamların ise ilçe başkanı sıfatını almalarının kararlaştırılmasına dek varır. Valilerin üstünde yer alan mülkî idare amirleri olan bölge müfettişleri de görev alanlarında hem Parti hem de hükümet işlerini yürütmekle görevlendirilirler.¹³ Müfettişler, görev alanlarında bulunan Parti teşkilatının ve hatta bunun ötesinde "parti dışında kalan teşkilat ve müesseselerin" CHP'nin ilkeleri doğrultusunda faaliyet gösterip göstermediklerini denetleme görevini de yüklenirler.¹⁴ Bu tür görevlendirmeler, Parti teşkilatlarının sürekli olarak merkezin kontrolünde olmasını sağlar ve yerel güçlerin merkezin izni dışında inisiyatif

¹¹ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1995, s. 235-236.

¹² İsmet İnönü'ye göre SCF Genel Başkanı Fethi Okyar, kendisine Partisini kapatacağını söylediğinde Atatürk, önce "yarım ağızla" karşı çıkmış; daha sonra Okyar'ı SCF'nin kontrolünü kaybetmekle suçlamış ve sert şekilde eleştirmiştir. Bkz. İsmet İnönü, *Hatıralar: 2. Kitap*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s. 230.

¹³ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yay., İstanbul, 1996, s. 79.

¹⁴ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) Cilt 2*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 95-96.

kullanmalarını engeller. Bundan dolayı CHP'nin kamu bürokrasisinden ayrı ve onun sunduğu imkânlardan yararlanmayan bir örgütsel kimlik kazanması da hayli geç tarihlere tesadüf eder. Devlet ile CHP arasındaki bu entegrasyon ilişkisi, toplumu kapsamayı amaçlayan ve kendisi dışında gelişen toplumsallıkları dışlayan bir yüze de sahiptir. 1930'larda Türk Ocaklarından mason localarına ve kadın derneklerine tüm sivil toplum kuruluşlarının kapatılması, buna karşılık rejimin ilkelerini yaymayı hedefleyen doğrudan CHP'ye bağlı Halk Evlerinin yurt sathında yaygınlaştırılması bu kapsayıcılık ve dışlama ilişkisinin kanıtlarındandır.¹⁵

Cumhuriyet Halk Partisi ile devlet aygıtı arasındaki özdeşlik ilişkisi o denli belirgindir ki, örneğin Cemil Koçak'ın ortaya koyduğu gibi, Tek-Parti döneminde rejimin niteliğini belirleyen siyasal mekanizmalar ne Anayasada ne de yasalarda, doğrudan CHP tüzüğünde dile getirilmiştir.¹⁶ Örneğin Tek-Parti dönemi için hayati önemi bulunan 1935 Kurultayında yeni programı takdim eden Recep Peker;

"Yeni programın göze çarpan ve kendini duyuran başlıca farikası yeni Türkiye'de zaten baştan beri devletle bir ve beraber çalışan Cumhuriyet Halk Partisi varlığının, devlet varlığı ile birbirlerine daha sıkı bir surette yaklaşmasıdır. Esasta Partinin ana vasıfları olan cumhuriyetçilik, halkçılık, devrimcilik, devletçilik ve laiklik yeni program onaylandıktan sonra yeni Türkiye devletinin de vasıfları halini alıyor."¹⁷

diyecektir. Dolayısıyla Parti için geçerli olan ilkeler, Kurultayda kabul edilmeleriyle tüm Türkiye'ye şamil kılınacaktır. Ancak bu özdeşlik ilişkisinin hukuksal açıdan meşru bir zemini olduğu söylenemez. Bu bağlamda Şevket Süreyya Aydemir ulus ile parti arasında kurulan "kaynaşma" ilişkisinin hem 1924 Anayasasına hem de ülkenin sosyal gerçeklerine tamamen aykırı olduğunu belirtir.¹⁸ Tüzük, Tek-Parti döneminin yönetim anlayışını gösteren "şeflik" mekanizmasının işleyiş tarzı ile esaslarını ortaya koymaktadır. Nitekim Parti'nin 1931 Tüzüğünde "CHP'nin sürekli genel başkanı, Fırkayı kuran Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir." ifadesiyle Atatürk'ün "ebedî şef"liğinin önü

¹⁵ Hakkı Uyar, "Türkiye'de Modernleşme Sürecinde CHP'nin Yeri", *Bülent Tanör Armağanı*, Legal Yay., İstanbul, 2004, s. 736.

¹⁶ Cemil Koçak, "Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedî Şef/Millî Şef", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 120.

¹⁷ C.H.P. *Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935)*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 45.

¹⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal*, 3. Cilt (1922-1938), 5. Baskı, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul, 1975, s. 466.

açılmaktadır.¹⁹ Şef, Parti'nin başıdır ve Peker'e göre "bir siyasal partinin bütün ana düşüncelerini, iradesini, yapış kuvvetini ve şerefini temsil eder."²⁰ Ama dönemde hâkim olan devlet-Parti ilişkisi nedeniyle şefin rolü salt parti yönetimiyle sınırlı kalmaz. Peker, aynı minval üzere devam eder: "Ulusça üstün olmak için, kafası ve yüreği işleyen insanların bir büyük ve ana inanışta birleşmiş ve beraber olmaları ve yüce bir şefin ışığı altında birleşmeleri ve sarılmaları şarttır."²¹ Burada parti şefi ile "millî şef" kimlikleri birleşmekte; mevcut iktidar yapılanması adeta mutlak ve değişmez kabul edildiğinden vesayetçi tezlerin iddia ettiğinin aksine demokratik bir vizyonun izine bile rastlanmamaktadır. 1938'de "millî şef" İsmet İnönü olup Atatürk "ebedî şef" şeklinde tanımlanınca şef ögesinin rejim için taşıdığı önem iyice pekişir. Bu şekilde rejim, Bülent Tanör'ün ifadesiyle "Devlet Milleti, Parti Devleti, Şef de hepsini simgeler ve temsil eder" anlayışı üzerine oturan "Millet-Devlet-Parti-Şef" dörtlemesi arasında özdeşlik kurar.²² Bu dönemde şeflik mekanizmasının rejim için taşıdığı önem Memduh Şevket Esenal'ın Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'na söylediği "Bizim (...) iki anayasamız vardır. Yazılmış ve yazılmamış... Bunlardan yazılmış olanı, senin kitapta okuduğun, Teşkilatı Esasiye Kanunu [1924 Anayasası]'dur. Yazılmamış olanı ise, şimdiki fiili durumumuz, yani şef sistemimizdir. Bu sistem, kuvvetini CHP'den alır." sözlerinde yakalanabilir.²³

Bu süreçte halkçılık ve demokrasi eş anlamlı kavramlar olarak algılanır; ulusal egemenliğin tecellisinin ise Parti aracılığıyla sağlanacağı belirtilir. Parti, bu amaçla tüm ulusu kapsayıcı bir nitelik göstermelidir ve söz konusu kapsayıcılık "millî birlik" ve "millî dayanışma" gibi kavramlar sıkça kullanılarak CHP'nin Kurtuluş Savaşında oynadığı rolden devşirilmeye çalışılır.²⁴

Kuşkusuz bu durum öncelikle Parti ve devlet aygıtının belirli ölçülerde birbirlerine eklemlenmesinin sonucudur; ancak, bunun daha ötesine geçen bir sebebi daha vardır. Ağırlığı yasamaya vererek yürütmeyi ona karşı sorumlu kılan ve bu arada cumhurbaşkanına sembolik bir yer veren 1924 Anayasası halen yürürlükte olmasına

¹⁹ Parla, *a.g.e. (Türkiye'de Siyasal...)*, s. 32 (vurgu Parla'nın).

²⁰ Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, İletişim Yay., İstanbul, 1984, s. 63.

²¹ Peker, *a.g.e.*, s. 64.

²² Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 4. Baskı, Afa Yay., İstanbul, 1996, s. 242.

²³ Aktaran Koçak, *a.g.m.*, s. 121-122.

²⁴ Esat Öz, *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Yay., Ankara, 1996, s. 116.

rağmen CHP tüzüğü *de facto* şekilde rejimin işleyişini belirlemektedir.²⁵ Bu uygulamanın sonucu olarak 1924 Anayasasının öngördüğü Meclis hükümeti sistemi zımnen ortadan kalkacak ve fiiliyatta tek adamın yönetimine dayalı bir "şeflik sistemi"nin ortaya çıkması sağlanacaktır. Örneğin 1935 Kurultayında belirlenen ilkelerin açıklanması için bir kitap kaleme alan Edirne Milletvekili Şeref Aykut, faşist İtalya ve İspanya ve nasyonal sosyalist Almanya gibi örneklerden hareketle parlamentarizmin artık güncelliğini yitiren bir model olduğunu ve kuvvetler ayrılığı anlayışının "battığını" savunur.²⁶ Aykut'a göre CHP, kuvvetleri (yasama ve yürütmeyi) birbirinden ayırmaz ve "(...) bu sebeple parlamentarizmin doğurduğu karşıtlıklar, ayrılıklar olmadığı gibi sınıf kavgaları, erk, iktidar gürültüleri de" görülmez.²⁷ Böylece rejimin içeriğini belirleyen normatif düzenlemelere dokunulmaksızın Anayasanın öngördüğünden daha otoriter bir sistemin önü açılmış olacaktır. Elbette otoriter yönetim ilkelerini belirleyen Takrir-i Sükûn Kanunu gibi yasal düzenlemeler, Tek-Parti döneminde eksik olmaz. Burada önemli olan zaten olağan şekilde devletin yönetim esaslarını şekillendiren yasaların yanında Partinin kendi tüzel düzenlemelerinin de rejimin yönetim yapısını etkilemesidir.

Kemalizmin CHP politikaları içindeki yeri, aslında kişi olarak Atatürk faktörünün de çok ötesine geçen bir yöne sahiptir. Zira temel öncüllerinin Atatürk'e ait olduğu kabul edilen Kemalist ideolojinin hem doktrinleştirilmesi hem de uygulanması özellikle Tek-Parti yıllarından başlayarak uzunca bir süre CHP'nin tekelinde olmuştur. Tek-Parti yıllarında devlet aygıtı ile CHP arasında neredeyse bir özdeşlik ilişkisi kurulması ve bu amaçla bürokratik mekanizmalar ile Parti yapılanmasının belirli ölçülerde birbirlerine eklenmesi, CHP'nin bir siyasal partinin genel mantığına uygun şekilde özgün bir siyasal dil geliştirmesini gereksiz (ve belki de imkânsız) kılar. Böylece Atatürk'ün fikirleri, CHP aracılığıyla siyasal alana taşınır ve bir ideoloji (Kemalizm) hâline gelir; ancak, özellikle Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü devrinde Tek-Parti döneminin uygulamaları, o güne dek konjonktürel etmenlerden geniş ölçüde etkilenen ve dolayısıyla fikir bazında dönemsel değişimler geçiren Kemalizmin siyasal perspektifinin katılaşmasına neden olacaktır. Özellikle '30'ların İnönü hükümetlerinin yönetiminde geçen kısmında ve Atatürk sonrasında yaşanan Millî Şef

²⁵ Koçak, *a.g.m.*, s. 119.

²⁶ Aykut, *a.g.e.*, s. 10.

²⁷ Aykut, *a.g.e.*, s. 9.

döneminin ilk evresinde, yani 1938-1946 arasındaki otoriter uygulamalar "Atatürk devrimlerinin tamamlanması" gibi gerekçelerle, yani doğrudan Atatürk unsuru kullanılarak haklı gösterilecektir.

CHP'nin Kemalizmi kendi tekeline alması öneminden yukarıda bahsettiğimiz 1935 programında yer alan "Cumhuriyet Halk Partisi'nin programına temel olan (ve Kemalizm prensipleri olarak adlandırılan) ana fikirler, Türk devriminin başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan işlerle, yalın olarak, ortaya konmuştur."²⁸ cümlesinde en iyi ifadesini bulur. Parti, o güne dek hayata geçirdiği tüm politikaların doğrudan Kemalizmin ilkeleri olduğunu savunur; böylece uygulamanın teori ile örtüşmesini sağlar. Burada bir anlamda uygulamaya yön veren unsurun teori olduğu savunulmakta; CHP politikaları Kemalist ilkeler doğrultusunda meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır.

Kemalizmin bu baskın rolü, siyasetin temel parametrelerini etkilemeye CHP sonrasında da devam eder. CHP'nin halefi DP ise iktidara geldikten hemen sonra 1951 yılında çıkarılan *Atatürk'ü Koruma Kanunu* aracılığıyla hem kendisine yöneltilecek "karşı-devrimci" iddialarını savuşturmaya, hem de Atatürk'ü selefinin tekeline kurtarmaya çalışacaktır. CHP'den ayrılan isimlerin kurduğu ve Cumhuriyetin temel ilkeleri konusunda selefiyle aynı anlayışı paylaştığı su götürmez bir gerçek olan DP yönetiminin kendilerine yöneltilebilecek muhtemel suçlamalarla ilgili öngörüsü başarılıdır; ancak, iktidarın sonunu getiren olaylar düşünüldüğünde uyguladıkları önleyici yöntemler için aynı şey söylenemeyecektir. Özellikle dinsel özgürlükler alanında yaşanan genişleme, ki bu muhtemelen belirli açılardan iktidarın kontrolü dışında ve kendiliğinden gelişmiştir, CHP muhalefetinin başlıca eleştiri konusu olacak, daha doğrusu laiklik Türkiye'de siyasal kutuplaşmayı belirleyen temel eksen olarak ortaya çıkacaktır. O halde şimdi, öncelikle CHP'nin sahip olduğu rejim tasarımını belirleyen temel ilkelere göz atalım ve daha sonra bunlar içinde en önemlisi gibi duran laikliğe ayrı bir parantez açalım.

Altı Ok ve CHP

Tek-Parti döneminde rejimin dayandığı temel unsurları ortaya koyan altı ok, CHP ile rejim arasındaki yakın ilişkiyi gösteren en bariz örneklerden birisidir. İçerdiği ana izlekler 1920'lerden itibaren dönem dönem Atatürk tarafından zikredilmesine rağmen ilk olarak CHP'nin 1931 programında yer alan ve Kemalizmin ana ilkelerini ortaya koyan altı ok

²⁸ Koçak, a.g.e., s. 129.

(parti programındaki sırasıyla; cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılâpçılık) 1937 yılında Anayasaya yerleştirilir. Altı ok'un formüle edilmeye başlanması CHP'yi "cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi" bir parti olarak niteleyen Parti'nin 1927 programında başlar. Burada bir noktanın altı çizilmelidir. CHP'nin nüvesini oluşturan ARMHG, 1923 Nisan'ında yayınladığı "Dokuz umde" ile aynı yıl içinde yapılacak seçimler öncesinde kendi dayandığı temel ilkeleri açıklamıştır. Dokuz umde, daha çok güncel siyasal sorunlarla ilgilidir ve kısa vadede yapılacak icraatları içerir.²⁹ Bu ilkelerin hayata geçirilmesinden sonra Parti'nin ihtiyaç duyduğu teorik zeminin oluşturulmasının zamanı gelmiştir ve '20'lerin ikinci yarısından itibaren bu yöndeki çabalar başlayacaktır. Belirtildiği gibi bu teorik arayışlar, tedrici bir gelişim çizgisi izleyecek ve güncel siyasal sorunlardan da etkilenecektir.

Burada ilgi çeken bir diğer nokta, "demokrasi" sözcüğünün 1927 Programının hiçbir yerinde kendisine yer bulamamasıdır.³⁰ Atatürk'ün aynı yıl içinde okuduğu *Nutuk*'ta da bu sözcüğün izine bile rastlanmaz. Dolayısıyla otoriter bir rejimin dayandığı ilkelerin formülasyonu amacıyla kullanılan altı ok'un demokrasinin kurumsallaşmasını hedefleyen bir yüzü olduğu söylenemez. Öte yandan söz konusu ilkeler, gerek ilk kez ortaya konuldukları Parti programlarında gerekse Anayasada yalnızca kendi içlerinde tanımlanmış ve kısaca açıklanmıştır. Buna karşılık ilkelerin ayrıntılı bir değerlendirmesi ve birbirleriyle bağlantısı eksik bırakılmıştır.³¹ Bundan dolayı Kemalizmin CHP tarafından tam, sistematik ve bütünsel bir açıklamasının, başka bir ifadeyle resmî bir yorumunun yapılmadığı söylenebilir.³² Ancak bu durum, siyasal iktidara Kemalizmi yorumlama açısından bir avantaj sağlayacaktır. Parti ya da ülke siyasetinde izlenmesi gereken rota değiştiğinde söylemsel açıdan Kemalizmden ayrılmak gerekmeyecek, tam tersine yeni politikalar Kemalist anlayış doğrultusunda meşrulaştırılabilecektir.

Altı ok'un formüle edildiği ve CHP ideolojisinin temellerine yerleştirildiği 1931 ve 1935 programları, büyük ölçüde Parti'nin genel sekreteri Recep Peker'in eseridir. Peker, Parti'yi doktriner ve örgütsel açılardan güçlendirmek istemektedir ve bu amaç doğrultusunda devleti

²⁹ Hikmet Bila, *C.H.P.: 1919-1999*, 2. Baskı, Doğan Yay., İstanbul, 1999, s. 38-39.

³⁰ Parla, *a.g.e.*, s. 31.

³¹ Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 135.

³² Şevket Süreyya Aydemir, altı ok'un sistemleştirilmemesinin yarattığı belirsizliğin "hem Atatürk'ün hayatında, hem ondan sonra, partinin büyük zaafı olarak" kaldığını söyler. Aydemir, *Tek Adam*, s. 471.

toplumsal ve siyasal hayatın her noktasına yerleştiren ve devlet karşısında bireye özerk hareket alanı bırakmayan totaliter bir tasarım geliştirir.³³ Peker'in bu tezleri, dönemde rejimin dayandığı temel ilkeleri ortaya koyar; aynı zamanda CHP'den beklenen işlevin altını çizer. Bu bağlamda Peker'in siyasal partiye ilişkin yaklaşımı, ortaya koyduğu devlet tasarımıyla yakından ilişkilidir. Peker, siyasal partiyi "bir devlet içinde bütün ulusal işlerin ana çizgileri ve yürütme şekilleri üzerinde, birbirlerine inananların ve dayananların, bir ve beraber düşündüklerini tatbik için vücuda getirdikleri birlik" şeklinde tanımlar.³⁴ Temelde doğru bir ifade olarak kabul edilebilecek bu tanımda aslında hayatî bir eksiklik vardır: İktidar mücadelesi! Siyasal partilerin farklı konular üzerinde benzer şekilde düşünen insanları bir araya getiren oluşumlar oldukları doğrudur; ancak, bunun daha ötesinde siyasal partiler temelde iktidarı elde ederek kendi ideolojik formasyonları doğrultusunda ülkeyi yönetme amacından hareket ederler. Peker, kendi tanımında devlet ile CHP'yi özdeşleştirmekte, farklı fikirler doğrultusunda örgütlenen değişik partilerin demokratik bir ortamda iktidar mücadelesi vermeleri gerektiğini göz ardı etmektedir. Bu bakımdan belirli ve tek siyasal partinin (partilerin değil) zaten ülkeyi yönetmekte olduğunu veri alan Recep Peker, böylece aslında dönemin tek partisi CHP'ye biçtiği misyonu ortaya koymaktadır. Ona göre "her şey uluslaşmış iken parti de uluslaşmalıdır."³⁵ Tüm ulus, tek bir parçaya, yani yekpare bir bütüne karşılık geldiğinden zikredilen bütünleşmeyi sağlayacak partinin de tek olması doğaldır. Bundan dolayı;

"Liberal devlet tipinin dağınık partileri yerine ulusun bütün isteklerine omuz vermiş, bütün tehlikeleri göğüslemiş, yapanı ile, satanı ile, alanı ile, toprakta, fabrikada, laboratuarda çalışanı ile, köyde ve kentte yaşayanı ile, bütün halk yığınlarının ihtiyaçlarını duyup anlayarak çalışma sinesinde bunlara yer ve değer vermiş, ulusal bir partili idarenin muvaffak olacağı devirdeyiz."³⁶

Yukarıdaki sözler Tek-Parti döneminde devlet ile CHP arasında kurulan özdeşlik ilişkisinin sarıh bir ifadesidir. Peker'in nitelemesiyle Türkiye Cumhuriyeti "ilk parti devleti" olur; böylece ulus, devlet aygıtının denetimini elinde bulunduran tek meşru güç CHP'de temsil

³³ Ahmet Yıldız, "Recep Peker", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 62; Koçak, s. 154.

³⁴ Peker, *a.g.e.*, s. 62.

³⁵ Peker, *a.g.e.*, s. 68.

³⁶ Peker, *a.g.e.*, s. 68.

edilir.³⁷ Altı ok'un hem Parti hem de rejim için taşıdığı önem de tam bu noktada açığa çıkar. Oklar, rejimin dayandığı ana esasların endoktrinasyon amaçlı kullanımını sağlayacak temel araçlardır. Nitekim Oklar'ın formüle edilmesiyle beraber üniversite ve yüksek okullarda Türk inkılâp tarihi dersleri zorunlu olarak okutulmaya başlanacak; bu işte öncülüğü de Hukuk Fakültesinde bu dersi bizzat veren Recep Peker üstlenecektir.³⁸ En başta ileri sürdüğümüz iddiaya burada dönebiliriz. Atatürk, "benim takip ettiğim hattı hareket, ancak kendi fikrimin mahsulüdür."³⁹ ifadesinde de örneklendiği gibi kişisel görüşleriyle CHP'nin genel siyasal güzergâhını belirlemiştir, ama Peker gibi CHP'li ideologlar da kendi görüşleriyle hem Parti politikalarının ana hatlarını çizmişler hem de Kemalizmin ideolojik söylemini genişletmişlerdir. Bu bağlamda altı ok formülasyonunda Atatürk'ün yanı sıra CHP'nin de büyük etkisi vardır ve dolayısıyla CHP'nin Kemalizmi, Atatürk'ün görüşleri kadar Parti'nin kendisi tarafından takınılan tavırla da doğrudan bağlantılıdır. Hatta CHP bu işi kendi tekeline alacak ve Parti dışında üretilecek alternatif Kemalist yorumların önünü kesecektir. Örneğin Peker, *Kadro* dergisini çıkarmaya başlamadan önce Kemalizm için teorik açıklamalar üreteceklerini söyleyerek kendisinden destek isteyen Yakup Kadri Karaosmanoğlu'na sert şekilde karşı çıkmış ve bir ideoloji gerekiyorsa bunun Parti dışından entelektüeller tarafından değil, yalnızca CHP'nin kendisi tarafından yapılabileceğini söylemiştir.⁴⁰ Nitekim Peker'in muhalefetine rağmen başlangıçta Atatürk'ün verdiği destekle yayımlanan *Kadro* dergisi resmî yorumun dışına çıkmaya başlayınca uzun ömürlü olmayacak ve kısa sürede yayın hayatına son vermek durumunda kalacaktır.

Laiklik ve Kemalizm

Hiç kuşkusuz hem CHP için hem de Cumhuriyet tarihi boyunca siyasal tartışmaların genel çerçevesi bakımından altı okun en önemlisi laikliktir. CHP'nin muhalefet yıllarında iktidara yönelik eleştirilerinin odağında laiklikten sapma iddiası bulunur. Öte yandan laikliğin örneğin devletçilik veya milliyetçilikle karşılaştırıldığında anlam ve içeriği en az esnetilen ilke olduğunu da belirtmek gerekir. Zaman zaman Parti'nin laiklik anlayışında değişiklikler olsa da bunlar nispi ve konjonktürel

³⁷ Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", *Yakınçağ Türkiye Tarihi: 1908-1980*, haz. Sina Akşin, Milliyet Yay., İstanbul, (tarih yok), s. 155.

³⁸ Bila, *a.g.e.*, s. 67.

³⁹ zikreden Aydemir, *a.g.e.*, s. 469.

⁴⁰ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1999, s. 93.

kalmıştır. CHP, genel olarak rejimin laiklik politikalarının sıkı bir destekçisi (ve uzun yıllar boyunca başlıca uygulayıcısı) olmuş; sağ partilerin iktidarda bulunduğu yıllarda din özgürlüğünün genişletilmesi yönünde sergilenen bazı uygulamaları da eleştirmiştir. CHP'nin Kemalizmin laiklik anlayışıyla uyumlu bir yaklaşım benimsediği ve bu çizgisini ilk günden günümüze kadar neredeyse değiştirmeden sürdürdüğü görülür.

Laikliğin önemi, CHP politikalarına sadece Cumhuriyetin ilk yıllarında değil, Parti'nin günümüze kadar uzanan tüm tarihi boyunca damga vuran temel ilke olmasından kaynaklanır. Özellikle muhalefette bulunduğu dönemlerde laiklik, CHP için sağ iktidarların yumuşak karnı olarak görülmüştür. Laiklik, CHP'nin kendi misyonunu da aynılaştırdığı Cumhuriyetin modernleşme projesinin başlıca amaçlarından birisidir. Gerçekten de Cumhuriyet tarihi boyunca din, geri kalmışlığın nedeni olarak görüldüğünden toplumsal ve siyasal hayatın dinsel etkilerden arındırılması yönünde çaba harcanmıştır. Bunun yanı sıra din ve devlet işlerini ayırma yaklaşımı, CHP'nin devleti ve toplumu (bu arada bir ölçüye kadar da bireysel vicdanları) denetim tutma amacından ayrılamaz.⁴¹ Laiklik, toplum üzerinde sıkı bir denetim kurma arayışına hizmet eden en önemli teorik araçlardan biridir. CHP, 1937 yılında altı ok'un içinde kendi programlarından Anayasaya aktardığı laikliğin temel siyasal parametreleri belirlemesini benimseyecektir. Ancak rejimin genel mantığı açısından bakıldığında laiklik üzerindeki bu vurgunun çok da haksız olduğu söylenemez. Zira özellikle Tek-Parti yıllarında rejime karşı muhalefetin genelde dinsel motifler taşıdığı inkar edilemez. Son olarak bir *ancak*'lı cümle daha kurma pahasına şunu da ekleyelim. *Ancak* yine aynı dönemde tüm muhalefet hareketleri ve bu yöndeki girişimler rejim tarafından dinsel etmenlere dayanarak açıklanmıştır. Burada anahtar sözcük olarak "irtica" ile karşılaşırız. Cumhuriyet devrimlerine karşı çıkarak "geriye dönüşü" amaçlayan, bu amaçla öncelikle rejimin laiklik politikalarına muhalefet eden genişçe bir grup insanın örgütlü şekilde hareket ettiği varsayımı, sürekli canlı tutulan "iç tehdit" olgusunu üretmiştir. Bu açıdan rejim, bu tehdidin bertaraf edilmesi yönünde çaba harcayacağı gibi CHP'liler de siyasal faaliyetlerinin büyük kısmını bu yönde hareket ettiklerini savundukları rakipleriyle mücadeleye ayıracaklardır. Bundan dolayı laiklik bir yandan din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak anlaşılırken diğer taraftan

⁴¹ Andrew Davison, *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik: Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme*, çev. Tuncay Birkan, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 277.

da dinin devlet (dolayısıyla CHP) tarafından denetim altına alınması anlamına gelecek, bu bağlamda Tek-Parti laikliğinin gelişim çizgisi eş zamanlı olarak *ayırma ve denetim* süreçlerini izleyecektir.⁴²

Çok partili hayata geçişin ardından sağ partilerin özellikle din konusunda daha özgürlükçü tutumlar sergilemeleri ve bunun halk nezdinde siyasal açıdan olumlu bir etki yaratması CHP'yi en başta bir ikileme düşürür. Din politikaları konusundaki keskin laikçi anlayışın yerini daha mutedil bir yoruma bırakması benimsenmesi beklenen "rasyonel" yaklaşımdır. Burada ilk tartışmalar, laikliğin anlamı ve kapsamı üzerinde odaklanır. Laiklik, Cumhuriyetin ilk yıllarında yalnızca devletin dinsel kurallardan etkilenmemesi olarak anlaşılmıştır. Nitekim ilk uygulamalar bu doğrultuda seyretmiştir. Bu süreçte geniş bir kodifikasyon hareketine girişilerek yasalardan dinsel unsurlar ayıklanmış ve tüzel düzenlemelere seküler içerik kazandırılmıştır. Ayrıca dinin siyasal etkileri kadar kamusal ve toplumsal alanlardaki etkilerinin de asgarîye indirilmesi yönünde çaba harcanmıştır. Bu bakımdan ilk dönemde rejimin laiklik anlayışı, dinin toplumsal hayatın mümkün olduğunca dışında bırakılmasını amaçlayan pozitivist esintiler içerir.

Demokrasiye geçiş çabaları, rejimin laiklik algısına, daha önce ihmal edilen yeni bir boyutu ekler. Bu yeni yaklaşımın ilk erken etkilerini Parti programında 1947 yılında yapılan "Din anlayışı bir vicdan meselesi olduğu için her türlü hücum ve müdahaleye karşı korunmalıdır. Hiçbir yurttaş, kanunun yasaklamadığı ibadet ve âyinler yüzünden rahatsız edilmemelidir."⁴³ şeklindeki bir değişiklikte görürüz. Burada vurgu, daha önceki yıllara benzemez şekilde laikliğin yalnızca devletin dinsel etkilerden arınması yönüne değil, din ve vicdan özgürlüğünün güvence altına alınması boyutuna kaymıştır. Daha mutedil bir laiklik anlayışı, 1947 Kongresinin en fazla tartışılan konularından biri olmuşsa da bu konuda tam bir görüş birliğine varıldığı söylenemez. Söz konusu Kongrede büyük bir grubun o döneme dek savunulagelen laiklik anlayışının devamından yana olduğu görülür. Ancak siyasal koşullar, din politikalarında bir yumuşamayı adeta zorunlu kılacaktır. Bu anlayış, 1950 seçimlerinin hemen öncesinde medrese kökenli bir isim olan Şemseddin Günaltay'ın başbakanlığa getirilmesinde belirgin bir örneğini bulur. Aynı süreçte demokratik hayata geçilmesine karşı çıkan ve bunu rejimin genel ilkelerinden taviz verilmesi olarak gören Recep Peker gibi müfrit devrimciler Parti'den tasfiye edilmiştir. Günaltay, din faktörünün

⁴² Davison, *a.g.e.*, s. 280.

⁴³ Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yay., Ankara, 1972, s. 98.

genel olarak Türk siyasal hayatında pragmatik kullanımına uygun şekilde, başbakanlığa gelir gelmez "İlk mekteplerde din dersleri okutturmaya başlayan bir hükümetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkamak için İmam-Hatip kursları açan bir hükümetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir hükümetin başkanıyım." sözleriyle CHP'nin dine verdiği önemi kanıtlamaya girişir.⁴⁴ Buna göre CHP'nin en baştan beri karşı çıktığı, dinin kendisi değil, dine sonradan sokulan hurafelerle, toplumu bilinçli şekilde yanlış yönlendiren bazı din adamlarıdır. Ancak bu yaklaşım, çok uzun ömürlü olmaz. Kısa sürede CHP, o dönemde iktidarı ele alan Demokrat Parti'ye (DP) muhalefetini din ve laiklik politikaları ekseninde şekillendirmeye başlayacaktır. Aslında kendi iktidarı döneminde CHP'nin laiklik üzerindeki vurgusu hatırlandığında muhalefetin böylesi bir anlayış üzerine oturması olağan görülebilir.

Diğer taraftan laikliğe yönelik bu yaklaşım Kemalist tezlerle desteklenir ya da Attila İlhan'ın ortaya koyduğu gibi İnönü, kendi laiklik anlayışını doğrudan Kemalizme eklemeler.⁴⁵ Bu şekilde arkaik bir kurum olarak görülmeye başlanan din konusunda daha radikal bir tutum benimsenir. Başka bir ifadeyle Cumhuriyetin ilk yıllarında pozitivist bir anlayışla ilerlemenin önündeki engellerden biri olarak görülen dinsel dogmatizm fikri, bu yeni yorumda yerini, dini, muktedirlerin bilinçli bir geri kalmışlık politikasının ürünü olarak gören nispeten daha sol bir bakış açısına bırakır. Nitekim '60'ların ortalarında İsmet İnönü'nün CHP'yi "ortanın solu"nda bir parti olarak nitelemesinin ardından keskin laiklik savunuculuğu, "sosyal demokrat" ilkelerin yol göstericiliğinde yeni bir içerik kazanacaktır.

Sol CHP'nin Kemalizm Yorumu

1960'ların getirdiği yoğun tartışma atmosferi, CHP'nin kendi ideolojik konumunu netleştirmesine neden olur. CHP, on yıllık Demokrat Parti iktidarı devrinde muhalefetini Kemalizmden önemli ölçüde yararlanarak sürdürmüştür. DP'nin kendi "devr-i iktidarı"nda sağ politikalar izlemesi, bir bakıma CHP'nin 60'lardan sonra izleyeceği çizgiyi belirlemesini kolaylaştırır. DP'nin iktidarda bulunduğu dönemde CHP içinde özellikle devletçilik ve laiklik politikalarının gözden geçirilmesi yönünde hararetli tartışmalar yürütülmüştür. Ezanın tekrar Arapça okutulması ve din eğitiminin nispeten serbest bırakılması gibi

⁴⁴ Tunçay, *a.g.e.*, s. 182.

⁴⁵ Attila İlhan, *Hangi Laiklik?*, T. İş Bankası Yay., İstanbul, 2004.

politikaların Demokrat Parti'ye belirgin şekilde oy getirmesi pek çok CHP'li tarafından benzer bir çizgi izlenmesinin talep edilmesine neden olur. Ancak gelenekçi kanadın tepkili tavrı ve bu arada iktidar ile muhalefet arasındaki mücadelenin iyice sertleşip belirli ortak noktalarda uzlaşmayı adeta imkansız kılması nedeniyle Parti'nin laiklik anlayışında önemli bir değişme olmaz. DP'yi iktidardan uzaklaştıran 27 Mayıs darbesinin başlıca gerekçesinin "devrimlerden geriye gidiş" olması ise bundan sonra izlenecek politikaları izleme açısından CHP'nin işini önemli ölçüde kolaylaştırır. Dönemde özellikle sol çevrelerde pek çok insan DP'nin Atatürk devrimlerine karşı bir tutum takındığı için askerler tarafından devrildiği görüşündedir.⁴⁶ Dolayısıyla ve zaten siyasal arka planına uygun olarak CHP, Atatürk'ü ve devrimleri daha fazla sahiplenir. '60' sonrası süreçte CHP, ilk aşamada Kemalizm üzerindeki vurgusunu iyice belirginleştirir. Genel Başkan İnönü, CHP İstanbul il teşkilatının 1962 kongresinde yaptığı bir konuşmayla DP ileri gelenlerini Atatürk devrimlerini kesintiye uğratmakla suçlayacak ve "CHP mazide inandığı ve tatbiki koyduğu devrim hareketlerinin, memleket için faydalı ve lüzumlu olduğu inancında sabittir. CHP geçmiş devride kaldırılan veya zayıflatılan devrim hareketlerinin, kanun yoluyla düzeltilmesi gerektiğine samimiyetle inanmaktadır."⁴⁷ ifadesiyle ilerleyen süreçte izlenecek politikaların ana hatlarını ortaya koyacaktır.

Buna karşılık aynı süreçte kurulan ve DP'nin siyasal mirasına talip olan Adalet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi gibi oluşumlar, seleflerinin izlediği siyasal ve ekonomik politikaların takipçisi olacaklarını vaat ederler. Böylece bir anlamda saflar belirginleşmeye başlar; CHP rejimin temelinde bulunan modernleştirici (başka bir ifadeyle bürokratik seçkinci) eğilimlere sahip çıkarken sağ partiler, rejimin genel esaslarına muhalefet etmeyen ancak onları farklı şekilde yorumlayan söylemlerle daha liberal ve popülist bir karakter kazanacaklardır.

CHP için en önemli dönüm noktalarından birisi, 1965 seçimlerinden kısa bir süre önce Partinin Genel Başkanı İnönü'nün CHP'nin "ortanın solu"nda bir parti olduğunu ilan etmesidir.⁴⁸ Bu açıklamanın ilk erken etkisi, Parti içinde önemli bir ağırlığı olan ve Kemalizmi daha sağdan yorumlayan aralarında Turhan Feyzioğlu ve Coşkun Kırca gibi isimlerin

⁴⁶ Tarhan Erdem, "CHP'de Parti İçi Mücadelede 'Kemalizm' ve 'Devrimler' Tartışmaları Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnel, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 449.

⁴⁷ Zikreden Erdem, *a.g.m.*, s. 455.

⁴⁸ Cemal Fedayi, "CHP'nin Sosyal Demokratlaşması Sürecinde Kemalizm Tartışmaları: 1961-1980", *Liberal Düşünce*, yıl 9, sayı 36, Güz 2004, s. 90.

de bulunduğu "Sekizler" in CHP'yi Kemalizmden uzaklaştırmamak ve sosyalist yapmamak uğrunda" verdikleri mücadelede başarısız olmaları ve sonunda CHP'den kopmalarındır. Bu bloğun ayrılması, CHP'nin bundan sonraki konumuna kesin olarak oturması anlamına gelir; aynı zamanda Kemalizmin sol yorumuna da yarı-resmî bir içerik kazandırır. En azından CHP, bundan böyle Kemalizmi artık sol bir ideoloji olarak ele alacaktır. Burada önemli bir noktanın altını çizmek gerekir. Bu dönemde CHP'nin gerçek anlamda sosyalist ya da sosyal demokrat isimleri barındırdığı gerçekse de İnönü tarafından kurgulanan "ortanın solu" anlayışı daha çok pragmatik mülahazalardan hareketle oluşturulmuştur. Parti'nin gerçek anlamda sola yerleşmesi ise önce tasfiye edilen Bülent Ecevit'in genel başkan olmasından sonra gerçekleşir.

CHP'nin solda konumlanmasında Demokrat Parti döneminin dolaylı, ama büyük bir etkisi olduğunun altını Bülent Ecevit de çizer. Ecevit'e göre CHP, aslında en baştan beri sol izlekleri kendine temel almış bir partidir; ancak, Parti'nin "sağ" kanadı, "toprak reformu" gibi girişimlerin hayata geçirilmesini önleme yönünde çaba harcamıştır. Ecevit gerçekleştirilen biçimsel devrimlerden gerçek anlamda alt yapı devrimlerine geçişi engelleyen güç odaklarının gerek Atatürk devrinde gerekse daha sonraki süreçte var olduklarını savunur. Ona göre "Asıl direniş, asıl engelleme ve baskı, Atatürk'ün somut devrimleriyle vardığı noktadan bir ötesine geçilmesini istemeyenlerden" gelecektir.⁴⁹ Bu kanadın DP'yi kurmak amacıyla CHP'den ayrılmasının ardından Parti'nin gerçek (sol) karakteri belirginleşmeye başlayacaktır.⁵⁰ 1960'larda meydana gelen canlı tartışma ortamı ve bu arada sağ'ın da belirli nitelikleri ile ortaya çıkması, CHP'nin kendisini "ortanın solu"na yerleştirmesini sağlamıştır.

Ecevit, Atatürk'ün kendi fikirlerinin doktrinleşmesine "donar kalırız, biz yürüyüş halindeyiz." ifadesiyle karşı çıktığını ve dolayısıyla bizatihi kendisinin Kemalizmin yeniden yorumlanmasına cevaz verdiğini kaydeder.⁵¹ Bu nedenle Kemalist ilkeler, dönemin ['60'ların] koşullarında yeniden gözden geçirilebilecek ve bir anlamda güncellenecektir. Buradan hareketle, Ecevit, daha çok halkçılık ve devletçilik ilkelerinden yola çıkarak Atatürk'ün "sınıfsız toplum" ülküsünün gerçekleşmesi radikal sosyalizmin öngördüğü yöntemlerle

⁴⁹ Bülent Ecevit, *Atatürk ve Devrimcilik*, Tekin Yay., İstanbul, 1970, s. 20.

⁵⁰ Bülent Ecevit, *Ortanın Solu*, 5. Basım, Tekin Yay., İstanbul, 1973, s. 17.

⁵¹ Bülent Ecevit, "Atatürk ve Doktrin", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnel, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 679.

değil, sosyal adaleti öne çıkaran ve “sınıflararası akışkanlığı [seyyaliyet]” sağlayan bir düzenin tesisi ile mümkün olduğunu savunacaktır. Böylece Ecevit, Doğan Avcıoğlu önderliğinde gelişen *Yön-Devrim* çizgisinden farklı ve daha mutedil bir “sol Kemalizm” yorumu getirmektedir. Avcıoğlu, temelde halkçılık ilkesinin tüm sınıfsal ayrıcalıkları yok etmeyi amaçladığı savından çıkarak Mustafa Kemal ve arkadaşlarının adını sosyalizm olarak koymasalar bile sosyalist ilkelerin hâkim olduğu bir anlayışa doğru gittiklerini iddia eder.⁵² Oysa Ecevit, Atatürk’ün “sınıfsız toplum” düşüncesiyle tarihsel olarak Türkiye’de zaten sınıfların oluşmadığını kastettiğini savunacaktır.⁵³ Buna karşılık Parti’nin geleneksel kanadından Kemal Satır ise bu yaklaşımı, “reddi miras” olarak görmüş ve özeleştiri adına Cumhuriyetin ilk yıllarının haksız yere eleştirildiğini ve Parti’nin geleneksel kimliğini kaybetmesinin amaçladığını iddia eder.⁵⁴ Bu derin yaklaşım farkı Parti içinde yaşanacak büyük değişimin ön habercisidir adeta. Partinin 1972 kongresinde Ecevit’in İnönü’den liderliği devralmasıyla meşrûiyet zeminini sol siyasal argümanlar üzerine oturtan bir CHP’nin doğduğu görülecektir. Bu durumun pratik sonucu, söylem bazında Kemalizme sahip çıkılmaktan vazgeçilmemesi, ancak bu ideoloji içindeki sol unsurların üzerinde durulmasıdır.

İnönü’nün genel başkanlıktan ayrılması, Parti’nin Kemalizm anlayışının değişmesine neden olacaktır. Yeni genel başkan Ecevit’in “halkçılık” üzerindeki vurgusu, CHP’nin artık adeta gelenekselleşen seçkinci tavrından ayrılmasını ve Parti’yi geniş kitlelerin katılımına daha açık hâle gelmesini sağlar. Örneğin Parti’nin 1973 seçimleri için hazırladığı seçim beyannamesinde bu anlayış, iktidar mücadelesini kaybeden İnönü ekibini de zımnen suçlayıcı bir şekilde şöyle ifade edilir:

“Tek Parti dönemi, Cumhuriyet Halk Partisi açısından alt-yapı devrimi için bir hazırlık dönemi olmuştur (...) Cumhuriyet Halk Partisi, şimdi halktan kopuk olanlardan arınmıştır. Çok partili demokratik rejime geçiş, Cumhuriyet Halk Partisi’ne kendi iç yapısını bu çevrelerden arındırma fırsatını sağlamıştır (...) Fakat Cumhuriyet Halk Partisi’ndeki arınmanın, bu partiyi halka karşı olanlardan kurtarmanın tamamlanması, ancak ortanın Solu hareketinden sonradır. Bu hareketin getirdiği bölünme, Cumhuriyet Halk Partisi’ni halktan uzak tutan, yaygın ve köklü bir alt-yapı devrimine girişmekten alakoyan bütün

⁵² Gökhan Atılğan, *Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön-Devrim Hareketi*, TÜSTAV Yay., Ankara, 2002, s. 138.

⁵³ Ecevit, *a.g.m.*, s. 679.

⁵⁴ Kemal Satır, *CHP’de Bunalım*, Nüve Matbaası, Ankara, 1972, s. 57-59.

iç engelleri temizlemiştir. Bu arınma, Cumhuriyet Halk Partisi ile halk arasındaki yabancılaşmayı sona erdirmiştir”⁵⁵

Öte yandan dönemde solun Türkiye İşçi Partisi (TİP) gibi nispeten güçlü bir diğer temsilcisinin de olması, CHP'nin solu tam anlamıyla kapsayıcı bir sol parti hâline gelmesini engeller. Ancak paradoksal şekilde, TİP, aynı kulvarda yarıştığı CHP'yi biraz daha sola itecektir; yani sol oylara talip olan CHP, bunları TİP'e kaptırmamak için sol söylemin, siyasal dilindeki ağırlığını giderek artıracaktır.⁵⁶ Sol bakış açısının Parti'ye tam olarak hâkim olması ise TİP'in kapatılması ve sağ partilerin Millî Cephe (MC) hükümetleri aracılığıyla bir araya gelmesinden sonrasına tesadüf eder. Bu şekilde CHP kendisine sol bir taban bulur ve ilerleyen dönemde seçmen kitlesini kemikleştirir. Bunun yanında siyasal karşıtlıkların iyice derinleştiği '70'ler boyunca sağ kesim içinde Kemalizme olan vurgunun giderek düşmesi, CHP'nin Kemalist karakterini güçlendirecektir. Ancak bu bile, 1980 darbesinden sonra diğerleri birlikte "Atatürk'ün Partisi"nin de kapatılmasını engellemez. 12 Eylül rejimi, Kemalizmin en doğru (aslında tek doğru) yorumunun kendisi tarafından yapıldığı varsayımıyla CHP'nin bu konuda o güne dek sürdürdüğü başrolü kendisi üstlenecektir.⁵⁷ CHP'nin demokratik siyasetin meşrû aktörlerinden biri olarak oy mücadelesine katılması, bu amaçla Kemalizme Tek-Parti döneminden farklı yorumlar getirmesi ve tabii bu arada giderek sol kimliğinin güç kazanması, muhtemelen, askerlerin gözünde Parti'nin itibar kaybına neden olan temel etmenlerdir. Dolayısıyla '80' sonrası oluşan siyasal yapılanmada CHP, o günde dek sürdürdüğü Kemalizmin siyasal koordinatlarını belirleme işlevini yitirir. CHP'nin karşılaştığı bu güç aşınımında 12 Eylül sonrası bu Parti'nin mirasını tevarüs etme iddiasıyla yola çıkan partilerin parçalı bir görünüm çizmelerinin de etkisi büyüktür. Buna karşılık CHP geleneği için Kemalizm merkezî yerini korumaya devam etmiş ve bir anlamda CHP'nin değişmez tabusu statüsünü korumuştur. Ancak yukarıda da değindiğimiz üzere, bu ideolojinin söyleminin oluşuma yönelik denetim, artık CHP'nin denetiminden (aynı zamanda belki tekelden) çıkmış; hatta Kemalist ilkelerin uygulanması açısından sonuçta -siyasetin doğası gereği- oy kazanma mülahazasıyla pragmatik davranabilecek CHP bile güvenilirliğini yitirmiştir. 12 Eylül'de diğer

⁵⁵ CHP'nin Düzen Değişikliği Programı: İnsanca Bir Düzen Kurmak İçin Halktan Yetki İstiyoruz, Ulusal Basımevi, Ankara, 1969, s. 127-128.

⁵⁶ İbrahim Sarıtaş, *Sosyal Demokrasi: Geçmişten Günümüze*, Orion Yay., Ankara, 2006, s. 233.

⁵⁷ Murat Belge, "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2002, ss. 29-43.

partilerle beraber CHP'nin de kapatılması, dönemde CHP geleneğinden gelen pek çok siyasetçinin "yasaklı" durumda bulunması bu Parti'nin mirasını tevarüs etme iddiasıyla çıkan oluşumların gücünü azaltır. Bu şekilde Kemalizmin resmî yorumu bakımından, dönemde iktidarı elinde tutan silahlı kuvvetler rakipsiz kalır. Dolayısıyla 9 Eylül 1992 tarihinde tekrar faaliyetlerine başlayan ve 1995 senesinde de Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ile birleşerek (1999 seçimlerinde olduğu gibi dönemsel istisnalar dışında) solun en güçlü temsilcisi haline gelen CHP'nin Kemalizmin ideolojik dilini kurma ve geliştirme işlevi ortadan kalkar. Diğer taraftan tüm bu süreçte, CHP, kendi politikalarının şekillenmesi açısından Kemalist öncüllere yaslanmayı sürdürecektir; bu yaklaşım en çok Parti'nin laikliğe yaklaşımında somutlaşacaktır.

Sonuç Yerine

"Atatürk olmasaydı!" ifadesi ile başlayan cümleler, çoğunlukla Atatürk yaşamasaydı Türkiye'nin bağımsızlık savaşından kolay kolay galip ayrılamayacağı ya da en azından Cumhuriyet rejiminin tesis edilemeyeceği argümanı üzerine kuruludur. Büyük ölçüde haklı olan bu tezlere biz, başka bir nokta daha ekleyelim: "Atatürk olmasaydı CHP de olmayacaktı." Gerçekten de Cumhuriyetle yaşıt bu Parti, varlığını Atatürk'ün tasarladığı reform projelerini hayata geçirme açısından kendisine destek olacak bir siyasal oluşum arayışlarına borçludur. CHP, daha en baştan o zaman henüz adı konulmamış olsa da Kemalizmin somut siyasal koşullara uyarlanması amacıyla oluşturulmuştur; ancak, bu ideolojinin kuramsal gelişimi de CHP'li elitlerin bu yönde harcadıkları çabalarla mümkün olacaktır. Dolayısıyla Kemalizmle Tek-Parti CHP'si arasındaki etkileme/etkilenme ilişkisi içinden çıkılmaz bir görünüm kazanmaktadır.

CHP, kuruluşundan bugüne kendi içinde pek çok değişim yaşamıştır. En kritik moment, Parti'nin kendisini "Ortanın Solu"na yerleştirmesi olan bu süreçte, değişmeyen tek şey varsa o da Parti'nin Kemalizm üzerindeki vurgusudur. Bu nedenle CHP, kendisi için farklı bir siyasal ufuk belirleme yönünde arayışlara gir(e)mez. Örneğin 1976'da *Sosyalist Enternasyonal'e* üyelik bile bu vurgunun değişmesine neden olmaz. Buna karşılık izlenen bazı politikalar, "CHP'nin artık Atatürk'ün Partisi olmaktan çıktığı" yönündeki eleştirileri de beraberinde getirecektir. Belki bu noktada CHP'liler tarafından yapılması gereken en doğru şey, Kemalizmin ilkelerini yeniden değerlendirmek ve güncel koşullar doğrultusunda yorumlamaktır. Ancak Parti içinde Kemalizme yönelik ortodoks yaklaşımlar, bu tevil girişimlerinin önünün daha en

baştan kesilmesine neden olur; aynı şekilde CHP'nin çoğu zaman solun evrensel ilkelerine bağlı kalmasını da engeller. Bundan dolayı, CHP, demokratlık ve özgürlükçülük düşüncesi ile cumhuriyetçiliğin ana esasları karşı karşıya geldiğinde safını ikincisinden yana belirlemekte fazlasıyla tereddütsüzdür. Bu durum, geçmişten bugüne kadar uzanan çizgi içinde Parti'nin Jacoben karakterinin yeterince değişmemesini ve Parti'nin *status quo*'nun savunuculuğunu üstlenmesini beraberinde getirir. Söz konusu çizginin netliği, bir taraftan parti için kemikleşmiş bir seçmen kitlesinin her daim var olmasını sağlar; ama buna karşılık CHP'nin sol bir partiden beklendiği türden demokratik ve özgürleştirici bir değişim söylemini benimsemesine set çeker. Bu nedenle CHP liderliğinin Sol'un yaşadığı krizden çıkış için *Üçüncü Yol*'un Türkiye'ye uyarlanmasına yönelik politika arayışları kalıcı olamamakta, Parti kısa sürede geleneksel tavrının çekim alanına tekrar dönmektedir. Burada en büyük sorun, Cumhuriyet Halk Partisi'nin hâlâ ve ısrarla resmî ideoloji doğrultusunda şekillenen bir söylemle *status quo* yanlısı politikalardan kaçınmamasıdır. Bu anlayış, değişim talepleri ile Parti'nin geleneksel değerleri arasında bir gerilim yaratmakta ve CHP'nin evrensel anlamda bir sol parti kimliğini kazanmasını engellemektedir.

KAYNAKÇA

- Atılgan, Gökhan, *Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön-Devrim Hareketi*, TÜSTAV Yay., Ankara, 2002.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam: Mustafa Kemal*, 3. Cilt (1922-1938), 5. Baskı, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul, 1975.
- Aykut, Şeref, *Kamâlizm*, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul, 1936.
- Belge, Murat, "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2*: *Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- Bila, Hikmet, *C.H.P.: 1919-1999*, 2. Baskı, Doğan Yay., İstanbul, 1999.
- C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935)*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.
- CHP'nin Düzen Değişikliği Programı: İnsanca Bir Düzen Kurmak İçin Halktan Yetki İstiyoruz*, Ulusal Basımevi, Ankara, 1969.
- Davison, Andrew, *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik: Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme*, çev. Tuncay Birkan, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1995.

- Duverger, Maurice, *Siyasi Partiler*, çev. Ergun Özbudun, 3. Basım, Bilgi Yay., Ankara, 1986.
- Ecevit, Bülent, *Atatürk ve Devrimcilik*, Tekin Yay., İstanbul, 1970.
- Ecevit, Bülent, "Atatürk ve Doktrin", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- Ecevit, Bülent, *Ortanın Solu*, 5. Basım, Tekin Yay., İstanbul, 1973.
- Erdem, Tarhan, "CHP'de Parti İçi Mücadelede 'Kemalizm' ve 'Devrimler' Tartışmaları Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- Fedayi, Cemal, "CHP'nin Sosyal Demokratlaşması Sürecinde Kemalizm Tartışmaları: 1961-1980", *Liberal Düşünce*, yıl 9, sayı 36, Güz 2004.
- Heper, Metin, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, çev. Nalan Soyarık, Doğubatı Yay., Ankara, 2006.
- İlhan, Attila, *Hangi Laiklik?*, T. İş Bankası Yay., İstanbul, 2004.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar: 2. Kitap*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.
- Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yay., Ankara, 1972.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1999.
- Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yay., İstanbul, 1996.
- Koçak, Cemil, "Siyasal Tarih (1923-1950)", *Yakınçağ Türkiye Tarihi: 1908-1980*, haz. Sina Akşin, Milliyet Yay., İstanbul, (tarih yok).
- Koçak, Cemil, "Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedî Şef/Millî Şef", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) Cilt 2*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2003..
- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1995.
- Öz, Esat, *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Yay., Ankara, 1996.
- Parla, Taha, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları, Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve Altı Ok*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1995.
- Peker, Recep, *İnkılâp Dersleri*, İletişim Yay., İstanbul, 1984.

- Sarıtaş, İbrahim, *Sosyal Demokrasi: Geçmişten Günümüze*, Orion Yay., Ankara, 2006.
- Satır, Kemal, *CHP'de Bunalım*, Nüve Matbaası, Ankara, 1972.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 4. Baskı, Afa Yay., İstanbul, 1996.
- Tunçay, Mete, "İkna (İnandırma) Yerine Tecebbür (Zorlama)", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnel, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- Tunçay, Mete, *T. C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı-Yurt Yay., İstanbul, 1999.
- Uyar, Hakkı, "Türkiye'de Modernleşme Sürecinde CHP'nin Yeri", *Bülent Tanör Armağanı*, Legal Yay., İstanbul, 2004.
- Yıldız, Ahmet, "Recep Peker", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnel, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, 9. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2000.
- Zürcher, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağalı Güven, Bağlam Yay., İstanbul, 1992.